

Magyarország a posztkommunista rendszerek világában

2. rész*

A kapcsolati gazdaság működése és fenntarthatósága

18

74. A huszadik század második felében a közgazdaságtan fősodrának fejlődése jórészt az ún. neoklasszikus szintézis alapvető axiómáinak megkérdőjelezéséből állt. A viselkedési közgazdaságtan a piaci szereplők racionalitásával kapcsolatos nézeteket kérdőjelezte meg; az intézményi közgazdaságtan rámutatott, hogy a piacot nem feltétlenül a kereslet és kínálat egyszerű mechanizmusa vagy az egyéni preferenciák által diktált, önkéntes cserék dominálják. Ha meg akarjuk érteni a posztkommunista régió gazdaságainak működését, akkor nekünk egy harmadik axiómát kell feladunk: hogy az állam segítőkész, a piaci kudarcok korrigálásának intézménye, és beavatkozását kérve elérjük azt a kimenetet, amit a szabadpiac önmagában nem hozott létre. Ha az állam beavatkozik, nem biztos, hogy azt csinálja majd, amit a közgazdászok szerint kéne: az állami beavatkozás tényleges formája az uralmi elit tagjainak (egyéni vagy csoport-) érdekei, illetve az állami szereplők egymás közti és nekik a magánszereplőkkel kialakított kapcsolatai mentén alakul. Ennek belátásával jutunk el a kapcsolati gazdaságtanig, amely magába foglal

bevett elméleteket járadékvadászatról, a szabályozók foglyul ejtéséről, ragadozó államról és a korrupcióról, de ezeket egyesítve, közös axiómájukra rámutatva kijelöli a posztkommunista rendszerek patrónus-kliens viszonyokon alapuló gazdaságainak elemzési keretét is.

75. A modern piacgazdaságban az állami döntéshozók a magángazdaság szereplőivel érdekegyeztető fórumok keretében, illetve lobbizás révén érintkeznek (60-as pont). Bár szakértők – különösen az Egyesült Államok nagyvállalati lobbijait figyelve – gyakran beszélnek a politikai és gazdasági szféra „összefonódásáról”, valójában ez a fajta kooperáció nem jelenti azt, hogy felszámolódna a társadalmi cselekvés szféráinak szétválasztása (8-as pont). Ugyanis egy liberális demokráciában a lobbizás során a politikus politikai előnyöket (pl. kampánytámogatás), a nagyvállalkozó pedig gazdasági előnyöket (pl. kedvező szabályozások) próbál elérni. A két fél azért köt egymással – önkéntes és bármelyik fél által felmondható – üzletet, hogy a saját szférájukra jellemző cselekvésüket elősegítve a saját szférájukban betoноzzák be az elitpozíciójukat. A politikus nem válik vállalkozóvá, és a vállalkozó sem válik politikussá. Ezzel szemben egy patronális autokrá-

* A tézisek első részét a *Mozgó Világ* 2022. januári számában közzeltük. – A szerk.

ciában a poligarcha és az oligarcha megjelenése pontosan ezt, a politikai és gazdasági szféra tényleges összefonódását jelenti, amikor a szereplők a saját formális szférájuktól eltérő szférákban szereznek – a piaci vagy politikai cselekvésüket meghatározó – érdekeltségeket. A patronális háló, a fogadott politikai család pedig azt jelenti, hogy a viszony immár nem önkéntes, nincs lehetőség szabad kilépésre egy jobb ajánlat reményében.

76. Patronális autokráciában a piacgazdaságot felváltja a kapcsolati gazdaság, melynek meghatározó jellemzőit öt pontban foglalhatjuk össze. Első jellemzője a magántulajdon feltételes jellege, illetve hogy a *de jure* és *de facto* tulajdonjogok nem fedik egymást. Mint Douglass North és kollégái írják, a liberális demokráciát magában foglaló, ún. nyílt hozzáférésű rendekben a gazdasági szereplők jogai nem privilégiumok: nem kell részt venniük a politikában, hogy a jogaik érvényesítve legyenek, hogy a szerződéseiket betartassák, hogy ne legyenek tulajdonkisajátítás áldozatai. Ezzel szemben a kapcsolati gazdaságban a hatalom & tulajdon (*vlaszt & szobsztvenoszt*) érvényesül: nincs hatalom tulajdon nélkül, nincs tulajdon hatalom nélkül. A maffiaállam csúcspatrónusa képes az államhatalom formailag pártatlan intézményeit diszkrecionális alapon, informális utasításokkal bárki ellen fordítani, megfosztva őket a jogaiktól s akár a tulajdonuktól is, védelmet pedig a patronális hálóba való befogadás, illetve a fogadott család érdekeinek tiszteletben tartása nyújt. Egy liberális demokrácia alkotmányos államában a *de jure* és *de facto* tulajdonjogok egybeesnek: a vállalkozó autonóm módon élhet a tulaj-

donához jogilag tartozó használati és irányítási jogokkal. A kapcsolati gazdaságban ezeket az oligarchák és (elit) strómanok részint korlátozottan, a csúcspatrónus felhatalmzásának keretei között gyakorolhatják, részint pedig a poligarchák ki is sajátítanak és *de facto* gyakorolnak olyan jogosítványokat, amik jogilag a különböző szintű strómanjaikhoz tartoznak.

77. A kapcsolati gazdaság második jellemzője a korrupció bűnöző állami mintázata. A korrupció a szakirodalomban leginkább vesztegetést vagy az állam részleges foglyul ejtését jelenti: olyan, alulról felfelé irányuló folyamatokat, amelyek részint nem monopolizáltak (számos korrupciós „megrendelő” és korrumpálható bürokrata van), részint pedig devianciák, amennyiben eltérítik az állam működését a vezetők szándékaitól (megbízó-ügynök probléma). Ez tükrözi az állam segítőkészségével kapcsolatos axiómát, amit fel kell adnunk a kapcsolati gazdaság megértéséhez. Csak így tudjuk értelmezni azt a helyzetet, ahol a korrupció (1) felülről lefelé, az uralmi elitől a gazdasági szereplők felé irányul az alsóbb szintű bürokrácia patronalizálásával; (2) monopolizált, a csúcspatrónus maga válik a korrump eljárások legfőbb szolgáltatójává, informális eszközökkel kényszerítve a bürokrácia tagjait bizonyos aktorok előnyben részesítésére ahelyett, hogy kvázi „szabadon” dönthetnének az alulról jövő korrupciós ajánlatok versenyében; s végül (3) nem deviancia, hanem rendszer-meghatározó elem, hiszen az állam korrump működése immár egybeesik vezetőinek szándékaival. Mind ez messze túlmutat a hazánkban a

rendszer váltás óta tapasztalt párt-finanszírozási anomáliákon, hiszen itt már nem egy párt finanszírozási igényei által generált illegitim források egy része válik magánvagyonná, hanem a politikai vezetés döntéshozó potenciálját használják – nem esetileg, hanem rendszeresen – magánvagyonok gründolására.

78. A kapcsolati gazdaság harmadik jellemzője a járadékok diszkrecionális és részben informális eszközökkel biztosított rendszere. A járadékot úgy definiáljuk, mint a verseny hiányából fakadó profitot. Piaccgazdaságban járadékok keletkeznek olyan állami beavatkozások révén, amelyek (1) normatívak, bizonyos gazdasági szektorokat és társadalmi csoportokat céloznak meg függetlenül attól, hogy azokba konkrétan kik tartoznak; (2) legálisak, a járadékot generáló beavatkozások formális törvényekben, szabályozásokban és adókban öltönek testet; és (3) érdekcsoportok lobbiznak értük, akik a járadékvadászat versengő folyamatában vesznek részt. A kapcsolati gazdaság járadékgeneráló beavatkozásai azonban (1) diszkrecionálisak, bizonyos személyeket, vállalatokat céloznak a csúcspatrónus döntésének megfelelően; (2) legális és illegális elemeket kombinálnak, egyszerre öltve testet formális törvényekben és informális gyakorlatokban; és (3) a fogadott család tagjaihoz kerülnek, a járadékvadászat pedig elveszíti a modern piaccgazdaságokra jellemző versengő jellegét a járadékok felülről történő leosztása révén. A járadékgenerálás négy, egymással kombinálható technikáját különböztethetjük meg: (a) formális diszkrecionális beavatkozás, amikor a járadékot egy testre szabott „lex” hozza létre; (b)

informális diszkrecionális beavatkozás, amikor nem a törvény, hanem annak érvényesítésének informális befolyásolása révén (pl. bizonyos környezetvédelmi szabályokat nem számon kérve) juttatnak valakit versenyelőnyhöz; (c) piacmonopolizálás, amikor egy felülről lefelé korrumpált folyamatban juttatnak valakit nyílt monopolpozícióhoz (pl. kaszinópiac); és (d) piacletrehozás, amikor az állam egy korábban nem nyújtott tevékenységre ír ki közbeszerzést egy meghatározott eladóra szabva (pl. online pénztárgépek rendszere).

79. A kapcsolati gazdaság negyedik jellemzője a prédavadászat. A maffiaállam a legalizált állami erőszak eszközeivel magánvagyonokat kényszerít – olykor az ideiglenes tranzitállamosítás közbeiktatásával – saját érdekkörébe, és osztja újra azokat a fogadott család körében. Ennyiben is különbözik a korrupció „bevett” formáitól, mert itt már a pusztán folyó jövedelmek illegitim eltérítésén túl vagyonok/vagyoni értékű jogok erőszakos újraosztása is zajlik. Ha a központilag vezérelt céglerablás folyamatát egy vállalat (pl. az utcai plakátokkal foglalkozó ESMA) vagy egy ágazat (pl. a bankszektor) kapcsán akarjuk elemezni, három stációt különböztethetünk meg. Az első a becserkészési szakasz, amikor a ragadozó felméri a préda értékét, a részére potenciálisan juttatható járadékgeneráló beavatkozásokat, valamint a préda mobilitását, menekülési lehetőségeit; a második a levadászási szakasz, amikor a kiválasztott prédát a ragadozó megpróbálja „elejteni” a fenyegetés, zaklatás és támadás diszkrecionális eszközeivel (51-es pont); és végül a harmadik az elfogyasztási szakasz,

amikor a már elejtett préda a fogadott politikai család érdekkörébe és (informális) tulajdonába kerül, és elkezdik a kérdéses cég vagy cégek támogatását is. Ahogy a ragadozóból védelmező lesz, úgy válik a vállalat versenypiaci értéke a kapcsolati piachoz köthető zsákmányértékké.

80. A kapcsolati gazdaság ötödik jellemzője annak domináns mechanizmusa, a kapcsolati piac-redistribúció. Polányi Károly különböztette meg a csere, a reciprocitás és a redistribúció integrációs formáit, amelyek – mint rámutat – minden gazdaságban egyszerre vannak jelen az egyik forma dominanciájával. A kommunista diktatúrákban a domináns mechanizmus a bürokratikus erőforrás-redistribúció volt, ahol a központi tervező szabta meg mind a tulajdoni, mind pedig a termelési szerkezetet. A kapcsolati gazdaságban viszont nem erőforrásokat, hanem piacokat osztanak újra, a csúcspatrónus pedig csak a tulajdonosi szerkezetet szabja meg, a termelési szerkezetet nem. Eközben – Polányi meglátásával összhangban – a kapcsolati gazdaságban sem tűnnek el a párhuzamos mechanizmusok. Egy-egy mellett léteznek versenypiacok, amelyeket a *de facto* magántulajdon és a diszkrecionális állami beavatkozás hiánya jellemez, valamint kapcsolati piacok, amelyeket a fent említett hatalom & tulajdon dominál. Alárendelt mechanizmusként, míg a kommunista diktatúrának korrigáló mechanizmusai (tervalku, gazdasági kampányok, *blat* stb.), a piactudásnak pedig torzító mechanizmusai vannak (lobbizás, szürkegazdaság, önkéntes korrupció stb.), addig a kapcsolati gazdaságban annectáló mechanizmusokat figyelhetünk

meg, amelyek révén újabb és újabb, korábban a szabályozott piaci koordináció szerint működő piacot foglalnak el és állítanak át kapcsolati logikára.

81. Az informális patronális háló kapcsolati függésein kívül eső nagyvállalkozók és gazdasági szektorok – többek közt – különadókkal szembeülnek Magyarországon. Különadók már a rendszerváltás táján is megjelentek, rendszerszerű eszkalációjukra azonban 2010 után került sor. Eleinte a költségvetési egyensúlyt biztosító különadók még nem kizárólag átideologizált, büntető sarként jelentek meg. Később azonban a különadók bevételnövelő funkcióját, amely az általános adók (szja, áfa stb.) fő funkciójának is számít, kiegészítették az olyan további funkciók, mint a szektorok közti diszkrimináció (elsődleges pl. a bankadónál), a szektoron belüli diszkrimináció (elsődleges pl. a napelemekre kivetett különadónál), a kiszorítás és piacfoglalás (elsődleges pl. a kereskedelmi láncok különadójánál), valamint a politikai *büntetőjelleg* (elsődleges pl. a végkielégítések 98 százalékos különadójánál). A nehezebben zsarolható, illetve nem járadékoltatható cégekkel pedig – kvázi a különadók inverzeként – stratégiai megállapodásokat kötöttek: Audi, Coca-Cola, Daimler, GE, Microsoft, Richter, Samsung, Sanofi, Synergon és így tovább. A megállapodásban részt vevő cégeknek nyújtott kormányzati előnyök olykor még a pályázati feltételekben is tetten érhetők, mértékük pedig nemhogy elmarad a 2010 előtti, a „külföldi tőke szálláscsinálójának” titulált baloldali-liberális kormányok támogatásaitól, hanem többszörösen meghaladja azokat.

82. A kapcsolati hálón kívül eső kis- és középvállalkozók eleinte bizonytalansággal, illetve a formális és informális szabályok eltéréseiből fakadó veszteségekkel szembesülnek. Idővel azonban belátják a kapcsolati gazdaság logikáját: hogy piacon maradásuk feltétele nem a szabadpiacra jellemző, „jobb árut jobb áron” versenyében nyújtott teljesítményük, hanem hogy bekerülnek-e a ragadozó állam táplálékláncába. Mivel a gazdaság ezen szereplőit többnyire a 70-es években Balogh Zoltán professzor által ismertetett „behajthatatlan értéktöbblet” elvén, az átvételből származó előnyöket meghaladó költségek miatt hagyják békén, a vállalkozók arra vannak ösztönözve, hogy ne a valódi termelést maximalizálják, hanem a becserkészési értéküket minimalizálják. Ennek számos technikája lehetséges: a vállalat kisebb részekre történő feldarabolása, a profitok elrejtése (a posztszovjet mondás szerint: „ha egy vállalatnak profitja van, akkor rossz a könyvelője”), a belsősöknek és az adóhivatalnak eltérő számokat mutató „kettős könyvelés”, a cég vagyonának kimazsolázása (*asset stripping*), különböző – például offshore vállalatokat közbeiktató – pénzügyi sémák kiépítése stb.

83. A fogadott politikai családon kívül eső bűnözők és saját szakállra dolgozó hivatalnokok ellen a maffiaállam igyekszik fellépni. Ahogy a klasszikus maffia felszámolja a magánbanditizmust, úgy a maffiaállam sem tűri az engedély nélküli törvényteleniséget, és igyekszik azt részint formális sarccal (védelmi pénzzel), részint pedig informálisan engedélyezett törvényteleniséggel felváltani. A maffiaállam négyféle

attitűdjét különböztethetjük meg az engedély nélküli törvényteleniséggel szemben: represszió, amely a kérdéses illegalitás eliminálására törekszik korlátozások vagy nyílt támadás formájában; tolerálás, melynek nyomán – ugyancsak a behajthatatlan értéktöbblet elvén – békén hagyják a partizánkodó aktorokat; megkönnyítés, amikor a maffiaállam rátelepszik egy már kialakult hálózatra, biztosítja annak megszabott keretek közötti kvázi autonóm működését, miközben informálisan adóztatja is a hálózatot; valamint átvétel, amikor a csúcspatronus megtöri a kérdéses hálózatok autonómiáját, és betagozza őket a fogadott politikai család informális patronális rendjébe. Összességében úgy is fogalmazhatunk, hogy a maffiaállam a hagyományos bűnözőkkel együtt egyfajta bűnözői ökoszisztémát alkot, ennek pedig a régióban különböző mintázatait láthatjuk az erős bűnöző állam és mérsékelt engedély nélküli törvényteleniség együttélésétől (pl. Magyarország) a megkönnyítés attitűdjét tükröző parazitikus szimbiózisig (pl. Oroszország, Üzbegisztán).

84. A kapcsolati gazdaságon kívül eső befektetők megpróbálhatnak hasznot húzni a kapcsolati gazdaság működéséből, és olyan vállalatokba fektetni, amelyek lojális oligarchákhoz vagy strómanokhoz köthetők, s így várható, hogy diszrecionális támogatásokban részesülnek. A befektetéseket ekkor nem piaci, hanem korrupciós várakozások hajtják, amelyek képesek egyes cégek papírjainak tőzsdei értékét hihetetlen gyorsasággal csillagászati mértékben emelni. Ezt láttuk például Mészáros Lőrinc kapcsán,

akinek a Konzumba való 2017-es bevásárlása a cég papírjainak világrekordszintű árfolyamkiugrását eredményezte, 2018-ban pedig a Fidesz újabb kétharmados győzelme másnapján tőzsdei szereplése újabb csúcsot döntött. A befektetők ekkor ún. korrupciós várakozási buborékokat fújnak a tőkepiacokon, ahogy buborékok keletkeznek a nyakló nélküli diszkrecionális támogatások révén is a fogadott politikai család vállalatainál. Az utóbbi esetben zsákmánybuborékról, a vállalatbirodalom piaci körülmények között fenntarthatatlan növekedéséről beszélhetünk. Viszont mivel mindez nem piaczgazdaságban, hanem kapcsolati gazdaságban történik, a fogadott politikai család (folyamatos) diszkrecionális támogatása képes a zsákmánybuborékokat kisimítani, illetve „borogatással” fenntarthatóvá tenni.

85. Az utolsó most említendő csoportot az egy központú patronális hálón kívül eső választók jelentik. Feljűk irányulnak – a lentebb tárgyalandó ideológiai szólamok mellett – a normatív költségvetési politikák liberális demokráciákból ismert technikái a középosztály autonóm tagjait célzó egykulcsos adótól és családi adókedvezménytől a választási kampányokat kísérő rezsicsökkentésen át a célirányos osztogatásokig. A költekezés perverz újraelosztást magában foglaló, elitista módjával szemben így időszakosan a maffiaállamban is előtérbe kerülhetnek az egalitárius újraelosztás eszközei. Választások alkalmával azonban megjelennek az egyszeri, ajándékszerű támogatások is. Szemben az arctalan államapparátus könnyítéseivel vagy

transzfereivel, a közvetlenül kapott ajándékok az emberben a törődés érzését ültetik el: hogy a vezetők gondolnak rájuk és a gondjukat viselik. Ezt a pszichológiai hatást voltak hivatottak kiváltani hazánkban a nyugdíjasoknak adott Erzsébet-utalványok éppűgy, mint a '14-es választás előtt a rezsicsökkentés mértékét kötelező módon, külön kiemelve az emberek számláira írató állami rendelkezések is.

86. A kapcsolati gazdaságból szerzett illegális jövedelmek szerepet játszanak a rezsिम, azaz a patronális autokrácia fenntartásában. Ez egyben a kapcsolati gazdaság fennmaradásának is a záloga, ami a politikai és gazdasági szférák szét nem válásából következik. A fogadott politikai család – a luxusfogyasztás nyilvánvaló, gyakran mértéktelen megugrásán túl – háromféleképpen hasznosíthatja a jövedelmeit: felhalmozás, amely a pénzek (magán-) strómanok nevéen és különböző offshore-számlákon tartását jelenti; a gazdaságba való újrabefektetés, ami a fogadott politikai család vállalatbirodalmának további növekedését szolgálja a még nem anektált piacokon; és végűl a politikába való újrabefektetés, amely a patronális média terjeszkedését, a transzmissziósszűj-párt és az álcivil szervezetek finanszírozását, az ellenzűki pártok és politikusok megvásárlását, valamint spin-doktorok, agytröszűk és közvéleménykutatások kifizetését jelenti. Műg a politikába való befektetés a hatalmon maradást, a felhalmozás pedig a hatalomból való esetleg kikerűlés esetén a vagyon megőrzését szolgálja, a gazdaságba való újrabefektetés mindkét időszakra szűl. Egyrészt

rengeteg beszállítót, alvállalkozót és persze a vállalatbirodalomban dolgozó embert tesznek érdekeltté a rendszer fennmaradásában, másrészt egy váltás esetén nem lehet az említetteket egy csapásra földönfutóvá tenni, ami megnehezíti a korrupción szerzett vállalatbirodalom lebontását.

87. A kapcsolati gazdaság nem ragadható meg az eredeti tőkefelhalmozás fogalmával, mert ott – a Marx által leírt folyamatban – a premodern és modern szektor vagy éppen az agrár- és az ipari szektor közti tőkeáramlás történik, melyet tulajdonosváltás kísér. Itt azonban csak a meglévő felhalmozott tőke tulajdonosainak (eredeti vagy másodlagos) cseréjét vezérlik. Az új tulajdonosi garnitúra pedig nem válik valódi vállalkozóvá, mivel szocializációja révén az csak a vállalkozó mezében megjelenő – a csúcspatrónus által meghatalmazott, monopoljogokkal körülbástyázott – járadékoltató. A kapcsolati gazdaságot továbbá nem érdemes a nyugati irodalomban ismert „kapitalizmus változatai” paradigma mentén sem értelmezni, amely hasonló problémákat szül, mint amikor a patronális autokráciát próbálják a „demokrácia változatai” között elhelyezni (7-es pont). Egyrészt a kategorizálás indokolt, hiszen – *de jure*, a formális intézmények szintjén – hasonló elemeket látunk; másrészt viszont a kategorizálás indokolatlan, hiszen – *de facto*, az informális intézmények szintjén – a patronális rendszernek olyan elemei vannak, amelyek rendszer-meghatározó módon írják felül annak formális identitását. Így a kapcsolati gazdaságot a kapitalizmus

egy változataként értelmezni, bár helytálló megállapítás, a formális intézmények hangsúlyozásával a szisztéma piacgazdasággal való öszszemosásával fenyeget.

88. Végezetül a kapcsolati gazdaság nem „haveri kapitalizmus”, amely kifejezés nem utal a patronális autokrácia alapvető jellemzőire. A „haveri” jelző a korrupciós ügyletekben – bár különböző szerepekben lévő, de mégis – egyenrangú feleket, partnereket feltételez; olyan önkéntes – eseti, bár ismételtető – tranzakciókat, amelyek bármelyik fél által tetszőlegesen és következmények nélkül megszakíthatók, illetve ismételtetőek. Ezzel szemben a kapcsolati gazdaságot az egypiramisos háló patronális viszonyai határozzák meg, a korrupció rendszeressé és egyben rendszerszerűvé válik, az oligarchák számára pedig a fogadott politikai család kapcsán nincs meg a szabad be- és kilépés lehetősége. A kapcsolati gazdaság nem úgy jön létre, hogy oligarchák vonják ellenőrzésük alá az államot, vagyis nem egy gazdasági érdekcsoport veszi át az egyébként tőle személyileg és szervezeten is külön álló politika bizonyos szegmensei fölötti rendelkezést, hanem egy politikai vállalkozás teremt magának a politikai szféra patronalizációja révén oligarchakinevezési jogot. Ha a kapcsolati gazdaságot az ún. politikai kapitalizmus változatai közé szeretnénk besorolni, akkor – a haveri, oligarchikus és patronális jelzőkön is túlmutatva – maffiakapitalizmusról érdemes beszélni, amely a fogadott politikai családra utal, és kiemeli a patronális viszonyok központi szerepét éppúgy, mint a felhalmozás törvénytelen voltát.

Társadalmi szerkezet, társadalmi folyamatok

89. A liberális demokráciák tömeges, gyenge személyes kötéssel működő társadalmak csak egy sor intézményi garancia oltalmában működőképessé válnak. Mark Granovetter híres, a „gyenge kötések erejét” bemutató példájában az álláskeresés kapcsán távoli ismerősöktől szerzett információ csak akkor ér valamit, ha az állás nincs előre leosztva: ha az erőforrásokért nyílt verseny van, amit a társadalmi cselekvés adott szférájának – például munkahelyek kapcsán a gazdaság – szempontjai és normatív szabályai szerint bonyolítanak le. Azonban patronális autokráciában az intézményi garanciák leépülésével együtt az információ helyett a befolyás válik meghatározóvá, az előbbit hordozó gyenge kötések pedig leértékelődnek az utóbbit hordozó erős kötésekkel szemben. Így másfajta háló is fejlődnek: szemben a Barabási Albert-László által leírt preferenciális csatolódás elvével, ahol az egyes emberek a több kapcsolattal rendelkező pontokhoz kapcsolódnak, a patronális rendszerek társadalmában a csatolódás szempontja a több kisajátított erőforrás lesz. Nyílt, szabadversenyessé rendszerekben alkalmasság alapján létrejöhetnek új központok, ha az emberek úgy döntenek, hogy hozzájuk csatlakoznak inkább a régi kapcsolatuk helyett (szabad kilépés); a korlátozott rendszerben egy központ van, aki elejét veszi az új, tőle független központok kialakulásának, és akitől nem lehet bármikor, egy jobb ajánlatot látva elszegődni (nincs szabad kilépés).

90. A maffiaállam társadalmaként a klientúratársadalom, amit nem az osztály jellegű – autonóm jogállású,

piaci mechanizmusokon keresztül érvényesülő – viszonyok mentén, hanem a patrónus-kliens viszonyok léte vagy nem léte, illetve típusai mentén érdemes elemezni. Azt a társadalmi csoportot, amely az uralmi elitől, illetve egyes tagjaitól függő helyzetben van, és diszkrecionális alapon meg lehet őket fosztani a pozíciójuktól, klientúrának (*clientage*) nevezzük. A klientúra nem kaszt vagy feudális rend, mert bár alacsony társadalmi mobilitást feltételez, nem formalizált csoport, és nem is osztály, mert részint nem gazdasági mechanizmusok hozzák létre, részint pedig – szemben a modern jóléti társadalmakkal – tagjai autonómiáját és státusát nem védik normatív alkotmányos és szociális intézmények. A klientúratársadalom függő helyzetű, illetve – az előző pontban elmondottak miatt – ebbe kényszerülő klientúrákból áll, valamint különböző nem-klientúra csoportokból, amelyek különböző okokból el tudják kerülni a függőségi helyzeteket. Ezek közé tartoznak azok, akik diszkrecionális alapon meg nem vonható, normatív állami támogatást kapnak (nyugdíjasok, diákok stb.); a középosztály egy bizonyos, autonómiáját megőrizni képes része; és mindazok, akik alávételük aránytalanul drága lenne az általuk remélhető hasznokhoz képest („behajthatatlan értéktöbblet”, 82-es pont).

91. Az egyenlőtlenségek a liberális demokráciákban elsősorban piaci egyenlőtlenségek, amelyeket a piacgazdaság személytelen mechanizmusai, valamint a lobbizás és járadékadás torzító mechanizmusai (80-as pont) hoznak létre. Egy klientúratársadalomban viszont a

vagyoni különbségeket nem önkéntes – magánszereplők egymás közti vagy nagyvállalkozók által politikuskokkal kötött – megállapodások generálják, hanem az egy központú patronális piramisban elfoglalt pozíció, illetve a csúcspatrónus személyes döntései. A családfeő ugyanúgy felvihet valakit a társadalmi hierarchia tetejére, mint ahogy el is távolíthatja onnan: ahogy az orosz viccben mondják, „Oroszországban nincsenek milliárdosok, csak milliárdos beosztású emberek”. Így nem piaci, hanem patronális egyenlőtlenségekről kell beszélnünk. Hasonlóképp, a kontextus miatt tévedés a munkavállalók kiszolgáltatott helyzete kapcsán „neoliberalizmusról” beszélni, hiszen a piaci reformok, miközben valóban a munkajogok lazítását tűzik ki célul, nem építenek a helyükbe patrónus-kliens függőségeket egy egy központú patronális háléhoz. A neoliberalizmus atomizál – a patronalizmus vazallizál. Másfelől, míg a piaci reformok a munkaadók munkavállalókkal szembeni hatalmának növelésével járnak, a patronalizmus a munkaadót is megfosztja a hatalmától, amikor a vállalkozókat és oligarchákat függőségi pozícióba taszítja (38-as pont), és részint elvonja, részint pedig feltételessé teszi a formális tulajdonukhoz, tőkéjükhez tartozó jogosítványaikat (76-os pont).

92. A patronális autokráciában a felső klientúra felső részét az oligarchák, alsó részét pedig a jól fizetett felső vezetők és strómanok teszik ki. Szimptomatikus ennek a függőségi helyzetnek a megjelenése az ún. „legbefolyásosabb magyarok” listáján. Míg a hatalommegosztás elvén alapuló, plurális társadalmakban

a befolyásos személyiségek listáján nem egymással hierarchikus, alá-főlé rendelt viszonyban lévő, hanem rendszerint autonóm, egymástól nem függő személyiségek találhatók (politikustól vállalkozóig, médiaszereplőtől egyetemi professzorig), addig a magyar befolyáslistára felkerülők döntő többsége Orbán Viktor kegyének köszönheti befolyását, és e kegy megvonásával önértékén teljesen érdektelenné válik. Bármennyire is szubjektív e listák összeállítása, reflektál a szereplők valós függelmi helyzetére. Ez az uralmi elit csúcsain is leképezi azt a patronális kapcsolatrendszert, amely a társadalmi hierarchia alsóbb szintjeit is jellemzi.

93. A középclientúrába tartozók két fő csoportját – nem jogi, hanem szociológiai pozíciójuk szerint – szolgáló nemesekként és udvari beszállítókként azonosíthatjuk. Ezek a szereplők egy alárendelt, vazallusi helyzetbe szorított réteget alkotnak, korlátozott intellektuális, piaci és gazdasági szabadsággal. A szolgáló nemesek körébe tartoznak a közszolgálati hivatalnokok, a közalkalmazotti értelmiség (a tanároktól az akadémiai dolgozóig), valamint a korábban a közszolgálati körön kívül álló, de jelentős közvélemény-befolyásoló erejű egyéb értelmiségi csoportok is. Ezen körök intézményi autonómiáit a mafiaállam felszámolta, és elindította marginalizálásukat vagy besorozásukat saját szolgáló rendjébe, például a Magyar Tudományos Akadémia patronalizálása, a Magyar Művészeti Akadémia felállítása, valamint a különböző, újonnan létrehozott kamarák révén, amelyek – szemben a fasiszta rendszerek korporációival

– nem rendelkeznek a hatalommal szembeni alkupozícióval. Az udvari beszállítók közé pedig nem mások tartoznak, mint azok az alvállalkozó kliensek, akik áttételesen haszonélvezői az állammal kapcsolatban lévő megrendeléseknek (39-es pont), de akik egyben kiszolgáltatott, függő helyzetben is vannak a fogadott politikai család oligarcháival és strómanjaival szemben.

94. A klientúratársadalom létrehozása nemcsak a társadalom értelmiségének, munkavállaló elitjének és derékhadának betörését, domesztikálását szolgálja, hanem kiterjed a társadalmi piramis aljára is. Az alsó klientúrába tartozók számára némi mozgásteret biztosító, normatív jóléti támogatások (például munkanélküli-segély) körét és időtartamát szűkítették, megerősítve a függő helyzetbe taszítandók kiszolgáltatottságát. Az alsó klientúrába tartoznak még például a közmunkások, akik nemcsak az ideiglenességgel, kiszámíthatatlansággal és azzal vannak sújtva, hogy a törvényes minimálbér mintegy feléért dolgoznak, hanem azzal is, hogy alkalmazásuk és elbocsátásuk a polgármesterek nem perelhető, diszkrecionális jogköre. Valójában olyan, központilag intézményesített cselédmunkarendszerről van szó, amelyben a foglalkoztatottak jogai és biztonsága még a két világháború közti időszak cselédkönyveseinek státusát sem éri el. Nem véletlen, hogy kénytelenek eltérni, hogy közmunkásként kormányzati pártrendezvények biodíszleteként kell asszisztálniuk, vagy kormánykritikus események ellentüntetőiként demonstrálniuk, vagy éppen helyi potentátok magánbirtokain

dolgozniuk. A 2012-ben Orbán által a jóléti állammal szemben meghirdetett „munkaalapú társadalom” valójában egy minden szintre kiterjedő klientúratársadalmat jelent, illetve az arra jellemző kiszolgáltatottsági viszonyok intézményesítését.

Az ideológia szerepe a patronális autokráciában

95. Politikai elemzésekben a szereplők ideológiáját általában „készpénznek veszik”: ha valaki konzervatív értékekre hivatkozik, az konzervatív, ha nacionalista szólásokat hangoztat, az nacionalista stb. Ez a gyakorlat azzal az előfeltevéssel él, hogy a szereplők kommunikációja szükségképpen a tényleges céljaikat tartalmazza: hogy az aktorok számára az általuk hangoztatott ideológia egyben cselekvésük vezérfonalát is jelenti. Ez az előfeltevés abban az esetben indokolt, ha a szavak és a tettek összhangját figyelhetjük meg, ha a hatalmi cselekvés ténylegesen a kommunikált ideológiához igazodik. Ebben az esetben ideológiavezérelt aktorokról beszélünk, akinek ideológiájával egyben rendszere alapvető jellemzőit is megragadhatjuk, mint például a kommunista diktatúra esetében. Ha azonban a szavak és a tettek nincsenek összhangban, akkor az említett előfeltevés indokolatlan, és ideológiaalkalmazó aktorokról kell beszélnünk, akinek az ideológiájával nem ragadhatjuk meg a rendszer alapvető jellemzőit. Még az olyan, látszólag világos célmegjelölésekre is igaz ez, mint Orbánnál a „nemzeti burzsoázia felépítése”, hiszen ebből például nem következnek olyan alapvető jellemzők, mint a nemzeten belüli lojalitásalapú selekció és a csúcspatrónussal szem-

beni patronális, függő helyzet. Így a csúcspatrónus által hangoztatott ideológiát nem a rendszer leírására érdemes használni, hanem akként kell értelmezni, ami: a kommunikáció részeként.

96. Az ideológiavezérelt aktor kommunikációja értékkoherens, míg az ideológiaalkalmazó funkcionális-koherens: uralmi modelljéhez változtatja össze a hozzá illeszkedő ideológiai eszközöket (pl. populizmus, 56-os pont), illetve a politikai célszerűség igényeinek megfelelően változtatja ideológiai paneljeit. Elképzelhető, hogy a rezsim egyes területei – például az oktatás – egy konkrét ideológiát követnek, ez azonban az ideológiaalkalmazásnak nem ellentéte, hanem evidens következménye: az egyes alrendszereket a legcélszerűbb, akár más alrendszerek ideológiaalkalmazásával teljesen ellentétes ideológiáknak vetnek alá. Ezek általában olyanok, amelyek vagy „nem sok vizet zavarnak” (pl. kultúrpolitika), vagy közvetlenül szolgálják a jövedelmek korrump elsajátítását (pl. sporttámogatás), vagy pedig olyan meggyökeresedett szövetségeket találnak hozzá, amelyek bizonyos autonómia mellett ideológiavezérelten szolgálják ki a rendszer fő és alapvető céljait (pl. oktatásban az egyház). Ez utóbbiak miatt tűnhet ideológiavezéreltnek az adott alrendszer, miközben a rendszer egésze nem értékkoherens, hanem funkcionális-koherens: az egyik ponton multiellenes hadjáratot hirdet, a másikon a „munkahelyteremtés” jegyében támogatásokkal halmozza el a külföldi tőkét; az egyik ponton bevándorlóellenes lépéseket tesz, a másikon letelepedési kötvényprogramot indít stb. Ahogy az összeváloga-

tott kommunikációs panelek is lehetnek önmagukban koherensek, úgy az egyes alrendszerekhez választott ideológiák többé-kevésbé konzekvens követése sem érinti a rendszer ideológiaalkalmazó jellegét. Pont így működik az ideológiaalkalmazás.

97. A funkcionális-koherencia kétoldalú: ugyanúgy vonatkozik az ideológia kínálati, mint annak keresleti oldalára, a választókra is. A populista választók jó része megélt tapasztalataira, problémáira keres és kap egy – számára kielégítő – választ. A nyugati demokráciák populistái a bevándorlás és a kisebbségvédő identitáspolitikai miatt megrendülő társadalmi pozíciók, valamint a globalizációhoz köthető gazdasági nehézségek, válságok nyomán próbálják megszólítani „a veszteseket”. A posztkommunista régió populistái – miközben részben teremtik is a keresletüket – gyakran már létező társadalmi feszültségekre reflektálnak, amelyek eredhetnek a rendszerváltás gazdaságiszervezet-átrendeződéseiből, a privatizáció igazságtalannak és hatalomátmentésnek tételezéséből, az intézmények oligarchikus anarchiából következő gyengeségéből, valamint a – szocializmus után hirtelen látványossá váló – vagyoni egyenlőtlenségekből is. A populisták világos oksági kapcsolatba állítják ezeket a problémákat a piacosítással, a liberális politikai elittel, valamint a „gyarmatosító” politikai és gazdasági szereplőkkel. Ahogy Oroszországban a 90-es évek gazdasági összeomlása után a „demokrata” szó vált szitokszóvá, s helyette a köznyelvben a „dermokrata”, azaz szó szerint „szarokrata” kifejezés terjedt el, úgy Magyarországon a „liberális” lett szitokszó, amely „az

átmenet két zavaros évtizedéhez”, az „ellopott rendszerváltáshoz” és „hazánk nemzetközi tőke általi kifosztásához” kapcsolódik.

98. A populista narratíva a „mi” és „ők” felosztásán, illetve e csoportok diszkurzív felépítésén alapul. A „mi” csoport felépítéséhez a csúcspatrónus az „Isten, haza, család” fogalmi köré rendeződő értékeket választja ki, választja le belőlük az uralmi mintázatához nem illeszkedő részeket, és keretezi őket újra a rezsim kontextusának megfelelően. Az „Isten” kiválasztása a racionalitás és felvilágosult vita elvetésén alapul, amit úgy kereteznek, hogy a fogadott politikai családnak nyújtsanak megkérdőjelezhetetlen morális pozíciót. Eközben persze leválasztják az amorális familizmushoz (52-es pont) nem illeszkedő szolidaritás, könyörület és mértékletesség alapvető vallási tanításait. A „haza” érzelmi-erős kötődésű közösség, melynek nevében áldozatot lehet elvárni, azonban a csúcspatrónus hatalmi érdekeinek megfelelően leválasztja belőle a jogegyenlőség politikai nemzetéhez tartozó elvét. A maffiaállam nacionalizmusa nem más nemzetek ellen irányul, hanem a saját nemzetéből történő kirekesztésére mindazoknak, akik nem részei a fogadott politikai családnak, nincsenek a patronális rendben az alá betagozva, vagy éppen opponensei annak. Végül a „család” fogalma kapcsán a populisták a Nyugatot elrettentő példaként használják, és a tradicionális családmódellemelében lépnek föl, ugyanazon patriarchális uralmi minta társadalmi legitimitását hangoztatva, amit a csúcspatrónus ország élén betöltött szerepe is megtestesít (49–50-es pont).

99. Az „ők” csoport felépítéséhez az ellenségkonstruálás és megbélyegzés technikái tartoznak. A Fidesz vezetői nem antiszemiták, célpontjuk nem a „zsidó”, hanem az antiszemiták politikailag meghódítandó közönsége; és nem is rasszisták, hanem a rasszista érzületűek is a táborukba terelendő célközönségük. Szemben az ideológiavezérelt, például fasiszta vagy idegengyűlölő politikusokkal, a posztkommunista régió populistái váltogatják az ellenségeiket az aktuális politikai légkörnek megfelelően. Az ideológiaalkalmazó megbélyegzésnek sajátos „politikai gazdaságtana” van: annak alapján választanak, hogy melyik csoportnak van a legjelentősebb gyűlölet- és félelemgeneráló potenciálja, továbbá milyen ellenállást tud tanúsítani. „A hajléktalanok” félelemgeneráló potenciálja alacsonyabb, és a többségi társadalomtól elsősorban vagyoni helyzetük választja el őket, így legfeljebb eseti gyűlöletkampányok célpontjaiként szolgálhatnak. A „migránsok” azonban etnikai, vallási, nyelvi és kulturális törésvonalakat is megjelenítenek, így – magas félelemgeneráló potenciáljuk révén – hosszabb időn át alkalmazhatók. Ezen a ponton említendő az összeesküvés-elméletek is, amelyek szükségképpen kapcsolódnak a populista narratívához: ha a hazai és nemzetközi kritikusoktól, szervezetektől és egyénektől az aktuálisan megbélyegzett csoportokig minden ellenfélnek az „ők” oldalán kell lennie, akkor ez csak úgy oldható meg, ha összeesküvést tételezünk köztük. A befogadó választók pedig idővel magukévá teszik a populista által sulykolt világképet, és a valóság történései a már előre meghozott ítéletek és szerepek

bármikor tetszés szerint helyettesíthető illusztrációivá válnak a számukra.

100. A populizmus szociálpszichológiája a következő logikai sorban épül fel: (1) a „mi” és „ők” megkülönböztetésével, illetve az utóbbi el-lenségévé és minden bajok okozójává stilizálásával áldozattudatot generálnak; (2) az áldozattudat felmenti a populista választót a másokkal való törődés erkölcsi kötelezettsége alól, hiszen az áldozat („mi”) érdemel empátiát és nem a nem-áldozatok vagy az elkövetők („ők”); (3) a felmentés morális nihilizmushoz vezet, ami a „mi” csoporton kívüliek sorsával szembeni teljes érdektelenséget jelent; (4) a morális nihilizmus a szolidaritás elvetésével jár; (5) a szolidaritás elvetése teret nyit a nyílt önzésnek, az életében problémákkal szembesülő választó végre morális korlátok átlépése nélkül koncentrálnak csak a saját gondjaira, magára hagyva másokat; (6) az önzés kollektív egoizmusban ölt testet, ahogy a „mi” képzelt közössége válik a szolidaritás elvetésének legitimációs bázisává; és végül (7) a kollektív egoizmus kihúzza a morális talajt a közösségi érdekbeszámítás alól, hiszen a különböző társadalmi csoportok érdekeinek összegzésére (54-es pont) csak akkor van szükség, ha mások érdekeit legitimnek fogadjuk el és tekintetbe akarjuk venni. Összegezve, az ideológia kínálati és keresleti oldalát is figyelembe véve a populizmus a morális korlátok nélküli kollektív egoizmus politikai programjának ideológiai eszköze.

101. A populista olyan társadalmi problémákra, múlt- vagy jelenbéli eseményekre reflektál, amelyekben a szavazók anyagi érdekeik, bizton-

ság- és kényelemérzetük veszélyeztetését látják. Ebben a helyzetben a populizmus problémamegoldást kínál erkölcsi korlátok nélkül – míg a dogmatikus liberalizmus erkölcsi korlátokat kínál problémamegoldás nélkül. A dogmatikus liberalizmus gyakran tabusítja a globalizációval és a hazai társadalmi feszültségekkel kapcsolatos problémákat, és morálisan megbélyegzi azokat, akiket ezek a problémák sújtanak. Bizonyos értelemben kölcsönös megbélyegzést láthatunk: a populisták az „ők” csoport tagjait jelölik meg minden problémájuk okaként, a dogmatikus liberálisok pedig a populista üzenetekre rezonáló szavazókat xenofóbnak, homofóbnak vagy még rosszabbnak hívják. Nem csoda, hogy az érintettek fogékonyvá válnak a populisták kényelmes megoldásai iránt. Ez a folyamat aláássa az emberek problémáival kapcsolatos észszerű diskurzus lehetőségét: a problémákat megélő emberek egyre inkább magukévá teszik a populista nézőpontját, látva, hogy a nem-populisták nem-hogy nem törődnek a problémáikkal, de még sértegetik is őket. Így amikor a populizmus népszerűségének okait kutatjuk, a populista narratíva „húzóhatását” együtt kell elemezni az-zal a „tolóhatással”, amit a dogmatikus liberális hozzáállás fejt ki.

Eltérő utak:

a posztkommunista régió rezsimpályáinak sokfélesége

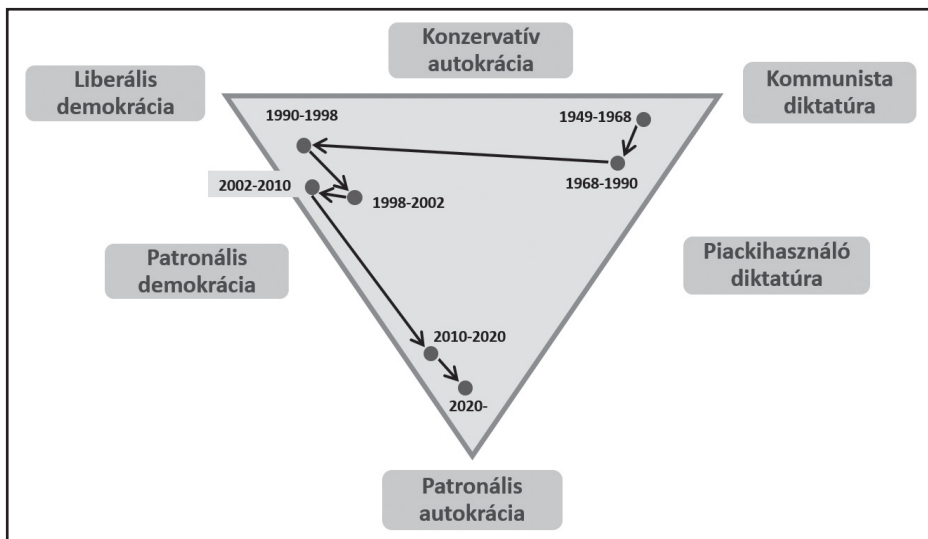
102. A kommunista diktatúra utáni átmenet különbözőféle rezsimeket eredményezett a régió országaiban. Az eltérő rezsimpályák vizsgálatakor a nyugati megfigyelők általában a személytelen intézményi környezetre koncentrálnak. Természetesen

maguk is tisztában vannak – az elit szintjén – a személyek és a személyes kapcsolatok fontosságával, de rendszerint ezeket az aktorokat a formális titulusuk és kompetenciáik szerint azonosítják: többpártrendszer látnak, nem patronális hálók versenyét, és miniszterelnököt, nem pedig csúcspatrónust. Azonban az eddig elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a posztkommunista rendszerek vizsgálata kétszintes megközelítést igényel: egyszerre kell figyelembe vennünk (1) a személytelen intézmények szintjét, ahol a jogállam és a hatalmi ágak szétválasztásának *de jure* garanciái kapcsán beszélhetünk demokratikus vagy antidemokratikus átalakulásról; valamint (2) a személyes hálózatok szintjét, ahol a társadalmi cselekvés szférái *de facto* szétválásának foka, illetve ennek megfelelően az informális patronális hálók megjelenése vagy felszámolódása kapcsán beszélhetünk patronális vagy antipatronális átalakulásról. Amikor a tanulmány elején „makacs struktúrákról” beszéltünk, az ebben a terminológiában nem mást jelent, mint hogy a régió rezsimpályáinak egyes átmenetei csak a személytelen intézmények szintjén valósultak meg, míg a másik szinten nem ment végbe – a demokratizálással párhuzamosan – antipatronális átalakulás (13-as pont).

103. A rendszerváltás, ami a Kornai-féle általános rezsimtípusok – demokrácia, autokrácia vagy diktatúra – egymásra történő váltását jelenti, ugyanúgy lehetett a tranzitológia előfeltevéseinek megfelelő kétszintű átalakulás, amikor a demokratikus átalakulást antipatronális átalakulás is kísérte

(és liberális demokráciák alakultak ki), mint egyszintű átalakulás, amikor a demokratikus átalakulás nem járt együtt antipatronális átalakulással (és patronális demokráciák vagy autokráciák alakultak ki). A kommunista diktatúra utáni „első állomásra” érkezés, azaz a rezsimek elsődleges pályája a volt szovjet birodalom mindhárom történeti régiójában rendszerváltást hozott: az egy központú bürokratikus patronális kommunista diktatúrából a nyugati keresztény régióban több központú nem-patronális liberális demokráciák lettek (pl. Észtország), míg az ortodox és iszlám történeti régiókban vagy egy központú informális patronális autokráciák (pl. Kazahsztán), vagy pedig több központú informális patronális demokráciák keletkeztek (pl. Románia). Az immár nem kommunista, így a posztkommunista régió részének tekintendő Kínában azonban nem rendszerváltás, hanem modellváltás történt, az egypártrendszer kereteinek megváltozása nélkül lett az ország kommunista diktatúrából piackihasználó diktatúra (15-ös pont).

104. A rezsimpályák első állomásáról a következőre történő átmenetet másodlagos pályának nevezük. Bár az előző pontban példaként hozott országoknak nem volt másodlagos pályája, és többé-kevésbé stabilan kikötöttek egy rezsimtípus közelében, amely országoknak volt, ott kivétel nélkül a szakirodalomban demokratikus visszacsúszásnak nevezett folyamat jeleit tapasztalhatjuk. Ezek egy része egyszintű átalakulás, és azon belül is csak a kísérlet fázisában van: Lengyelországban Kaczyński 2015 óta próbál antidemokratikus átalakulást véghez vin-

2. ábra: Magyarország rezsimciklusa (1949–2020).

ni patronális átalakulás nélkül (azaz liberális demokráciából a konzervatív autokrácia irányába), Csehországban pedig Andrej Babiš 2013 után próbálkozott egy patronális átalakulással antidemokratikus átalakulás nélkül (azaz liberálisból a patronális demokrácia irányába). Oroszországban 2003-ra sikeres egyszintű átalakulás ment végbe, ahogy Putyin a több központú informális patronális demokráciát egy központú patronális autokráciává alakította, Magyarországon pedig 1998 után sikeres kétszintű átalakulás ment végbe két részben. 1998–2002 között az ország patronális átalakulást tapasztalt, amit 2002 után nem követett – a demokrácia liberális formájához visszavezető – antipatronális átalakulás. 2002–2010 között az ország a kormánypártok és a Fidesz informális hálói közötti egyenlőtlen patronális versengés jeleit mutatta. Ennek vetett véget 2010-ben Orbán, akinek a kétharmados győzelme után megkezdődött a rendszer anti-

demokratikus átalakulása több központú patronális demokráciából egy központú patronális autokráciába (2. ábra).

105. Egyszintű átalakulások jellemezték többnyire a régió „színes forradalmait”. A rezsimciklus Henry Hale által bevezetett fogalma ezt a jelenséget hivatott megragadni: egy versengő patrónus-kliens hálóak által jellemzett patronális demokráciában az egyik, éppen hatalmon lévő háló megpróbálja bebetonozni magát, elindul az autokrácia felé, de amikor a kísérletet – egy színes forradalommal – visszafordítják, nem a nyugati típusú liberális demokrácia nem-patronális világa jön el, hanem a patronális demokrácia versengő rendje áll helyre. Röviden az antidemokratikus átalakulást demokratikus átalakulás követi, amit azonban nem kísér antipatronális átalakulás. Ezt láttuk például Ukrajnában, ahol Leonyid Kucsma egy központú patronális hálójával fordult szembe a narancsos forradalom 2004-ben,

illetve Viktor Janukovics autokratikus kísérletével az Euromajdanforradalom 2014-ben. De hasonló folyamatok játszódtak le a kirgiz tulipános forradalom után 2005-ben és az örmény bársonyos forradalom után 2018-ban. Az egyetlen kivétel Grúzia, ahol a 2003-as rózsás forradalom után megválasztott Miheil Szaakasvili kormánya – ideológia-vezérelt, libertárius alapon – kísérletet tett egy antipatronális átalakulásra, amit viszont demokratikus átalakulás nem kísért. Így bár az állami kontroll visszanyesése komoly eredményeket hozott a hatalom & tulajdon rendszere hatalmi komponensének eliminálásával, a Szaakasvili-kormány Grúziát a konzervatív autokrácia irányába vitte el. A kormányt eredetileg támogató oligarcha, Bidzina Ivanishvili 2012-es kormányra kerülése óta pedig az ország visszatért a patronális demokrácia szokásosnak mondható rendjéhez.

106. A kihívás alatt álló patronális demokráciákban lezajlott, sikeres színes forradalmak lefolyása négy lépésben foglalható össze: (1) a hatalmon lévő patronális háló látványos módon felrúgja a közösségi érdekbeszámítás demokratikus folyamatát (többnyire választási csalással); (2) a skandalum tömeges, legitimitást megkérdőjelező tüntetéseket eredményez (59-es pont); (3) a legitimitást megkérdőjelező tüntetéseket elkezdik kívülről támogatni olyan szereplők, mint nemzetközi civil szervezetek, kormányok és nemzetközi szövetségek is (pl. az EU); (4) ahogy a hazai és a nemzetközi szinten is elolvad a kormányzat támogatása, kénytelenek a forradalmárok követeléseit teljesítve lemondani.

A negyedik ponthoz különféle egyedi események vezettek, a parlament épületének tüntetők általi megszállásától (Grúzia, Kirgizisztán) az alkotmánybíróság tüntetőket támogató döntésén át (Ukrajna a narancsos forradalom során) az uralmi elit kulcsszereplőinek nyílt rendőri erőszakot követő elpártolásáig (Ukrajna az Euromajdan során). Kiépült patronális autokráciák azonban rendszerint nem színes forradalmak hatására buktak meg, hanem olyan okokból, mint az elitkohéziót kikezdő etnikai konfliktusok (Macedónia), a geopolitikai nyomásgyakorlás (Moldova) vagy – a régió első színes forradalma, a bulldózerforradalom sikerét biztosító – háborús helyzet (Szerbia). Hogy van-e esély egy országban még sikeres színes forradalomra – amely az ellenzék oldaláról mindig békés tömegmegmozdulásokat jelentett –, olyan tényezőktől függ, mint például az autokratikus stabilizáció mértéke (115-ös ponttól).

A rezsimsajátosságokon túl: ország-, közpolitika- és korszakspecifikus vonások

107. Az előző pontban számos olyan tényező előkerült, az etnikai törésvonalaktól a geopolitikai helyzetig, amelyeket korábban, a maffiaállam modelljének felállításakor nem említettünk. Ennek oka, hogy fogalmi keretünk elsősorban rezsimspecifikus vonásokkal foglalkozik: azokkal a tényezőkkel, amelyek a hatalom és autonómia viszonyait testesítik meg (uralmi elit, állam, politikai intézmények, a gazdaság politikával kapcsolatos működése stb.). Ezeket az elemzés szintjén világosan elválasztjuk az országspecifikus vonásoktól, ame-

lyeket az adott ország kultúrája (pl. etnikai törésvonalak), történelme (pl. országméret) vagy természeti adottságai határoznak meg (pl. természeti erőforrások, geopolitikai helyzet). Mindezek természetesen hatással vannak a rendszer működésére, azonban – egy egyszerű metaforával élve – a rezsimspecifikus vonások azt mutatják meg, hogy kutyáról vagy macskáról van-e szó, az országspecifikus vonások pedig azok, amik megkülönböztetik a csivavát a dán dogtól. Az alábbiakban ezekről a „fajtán belüli” különbségekről ejtünk szót, ami egyben azt is jelenti, hogy különböző adottságú országokban is lehet ugyanolyan típusú rendszer. Oroszország például mintegy 180-szor nagyobb, mint Magyarország; 14-szer nagyobb, soknemzetiségű népessége van; erőforrásokban gazdag; nem tagja az EU-nak; és a politikai erőszak jóval magasabb szintjét is jeleníti meg. Viszont ha a rendszerre koncentrálunk, a hatalom és autonómia logikáját tekintve nincs nagyobb különbség Putyin Oroszországa és Orbán Magyarországa között, mint '89 előtt a brezsnyevi Szovjetunió és a kádári Magyarország között volt.

108. Etnikai törésvonalakról akkor beszélünk, ha azok tömeg-mobilizációs erővel bírnak, illetve ha az elitek szintjén az etnikai identitás a meghatározó kötőanyag. A poszt-kommunista világban az etnikai törésvonalak gyakran a pluralizmus garanciái, azonban olykor erőszakos konfliktusokhoz is vezetnek. Az elemzés következő dimenzióit vehetjük fel: (1) a rendszerváltás után a soknemzetiségű országok feloszlottak-e homogénebb egységekre (mint Jugoszlávia); (2) ha az országok nem oszlottak fel, és etnikai alapú klánok,

azaz informális patronális hálókat alakultak ki, azok dominálják-e a politikai teret (Romániában például a magyar kisebbséghez tartozó Romániai Magyar Demokrata Szövetség – RMDSZ – nem); (3) ha etnikai alapú klánok dominálnak, akkor azok képesek-e békét kötni (mint Közép-Ázsiában, leszámítva Tádzsikisztánt, ahol a megegyezés hiánya polgárháborúhoz vezetett); és végül (4) ha kötnek is egy ún. klánpaktumot, az egy központú vagy több központú uralmi elitet eredményez-e. Van, ahol néhány nagyobb törzsszövetség között egyensúlyoz a csúcspatrónus (pl. Kazahsztán), másutt a klánok hat-hét regionális csoportot képeznek, s ezek közül emelkedik ki egyiket erősebb csoport (pl. Türkmenisztán, Üzbegisztán), máshol viszont a százas nagyságrendű, elkülönülő helyi törzsek egy parlamentáris alkumechanizmus felé hajtják a politikai rendszert (pl. Kirgizisztán). Magyarországon az etnikai törésvonalak nem jelentenek egyben politikai törésvonalat. A cigányság elsősorban a különböző politikai erők általi megbélyegzés célpontjaként jelenik meg, amivel szemben erős érdekvédelmi szervezetek híján képtelen hatékonyan fellépni.

109. A volt kommunista titkosszolgálatok néhány országban képesek voltak önálló patronális hálóként túlélni a rendszerváltást. Ez a hálózat aztán vagy az állam nyílt vezetésére törekedett (pl. Oroszországban), vagy egy ún. mélyállamot hozott létre, melynek tagjai részint az újonnan alapított titkosszolgálatokban foglaltak el pozíciókat (pl. Ukrajnában), részint pedig az ismereteik révén kovácsoltak maguknak politikai és gazdasági tőkét. A volt titkosszol-

gálathoz köthető kompromatok világa (72-es pont) különösen az olyan országokban erős, ahol nem vagy csak részleges volt a lusztráció és a dossziényilvánosság, mint például Magyarországon. Hazánkban a titkosszolgálatok feletti ellenőrzés megszerzése a kezdetektől kulcskérdés volt a Fidesz számára, azonban 2006 után a kormányzó szocialisták felszámolták a szolgálatok „kétfelé – azaz a szocialisták és a Fidesz felé egyaránt – jelentünk” gyakorlatát. Ez a fejlemény felértékelte a Fidesz számára az olyan kétes titkosszolgálati tevékenységet végző magánvállalkozásokat, mint amilyen az UD Zrt. volt. Az ott foglalkoztatott obszitos titkosszolgálatiakat a Fidesz – 2010-es kormányra kerülése után – immár a hivatalos elhárító szervezetben reaktiválta. Pintér Sándor belügyminiszterként 2010-et követően már nem csupán a rendőrséget, hanem a titkosszolgálatokat is felügyeli, ami a rendszerváltás egy szimbolikus döntésének, a két testület elkülönítésének felszámolását jelentette.

110. Az országméret egy bizonyos pont felett nehézséget okoz a csúcspatrónusnak, aki egyre kevésbé tudja akár informális megbízottakon keresztül is egy központból irányítani a rendszerét (30-as pont). A regionalitás megjelenésével az egyiptamis patronális háló többszintes lesz, és egyes területek kormányzatai leképezik az uralom egész országra jellemző szerkezetét (25-ös pont). Ilyen nagy területű ország a régióban Oroszország és Kína, amelyek egyben birodalmi ambíciókat is megjelenítenek. Világszinten mindkét ország aránytalanságokkal küzd: Kínának a gazdasági hatalma

nagyobb a politikainál, Oroszországnak a politikai hatalma nagyobb a gazdaságinál. Oroszország regionális törekvései a következő technikákban jelennek meg: autokrácia-támogatás, mely az egykori amerikai demokrácia-támogatás mintájára a posztkommunista autokráciák létrejöttét és fennmaradását szolgálja; katonai beavatkozás, ami főként a Krím félsziget nemzetközi közösség által elítélt annektálásában nyilvánult meg; valamint Gazprom-diplomácia, amely annak a zsarolási potenciálnak a kihasználására utal, ami az ország energiaexportja révén létrejött aszimmetrikus függési helyzetekből fakad. Hazánk szempontjából érdemes kiemelni még a Putyin-rendszer olyan politikai zavarkeltést szolgáló tevékenységeit, mint az EU-n belüli populista pártok támogatása, valamint az álhírek üzemszerű, választások befolyásolását célzó terjesztése Európában és az USA-ban is.

111. Oroszország és Kína nem pusztán birodalmi ambíciókkal bírnak, hanem – Huntingtongal szólva – civilizációs magállamok is, amelyek a maguk civilizációs gravitációs mezejével meghatározzák a körülöttük lévő országok geopolitikai orientációját. A nyugati civilizáció elsősorban ugyancsak a hozzá tartozó országokat igyekezett integrálni, olyan civilizációs aktorok és technikák (10-es pont) révén, mint a NATO, ami katonai integrációt jelent, és az EU, amely a gazdasági és politikai integrációt hivatott megteremteni. Azonban az Európai Unió egy olyan félkész civilizációs mag, amit a rezsimhomogenitás illúziójára építettek: hogy a tagjai mind liberális demokráciák lesznek, és

a vitáik is a demokráciák keretein belüli érték- és érdekkonfliktusokból fakadnak majd. Ezzel szemben az EU rezsimheterogenitást mutat, tagjai között éppúgy vannak liberális, mint patronális demokráciák, valamint – Magyarország szerepében – egy patronális autokrácia is. Ez kikezdi az unió kohézióját, amelyet nem védenek adekvát védekező mechanizmusok. Miközben a hagyományos korrupció terén Románia és Bulgária mutatkoznak a legfertőzöttebb országoknak, a két ország egymást váltó kormányai egyaránt fenntartják erős elkötelezettségüket az EU iránt. Ezzel szemben az orbáni Magyarország egy olyan kihívás az EU számára, amely az EU jelentette értékközösséget egy számára kötelezettségek nélküli, folyamatosan fejthető járadékforrássá kívánja alakítani (113-as pont).

36

112. A politikai integráció kéz a kézben járt a világgazdasági integrációval is, az EU felé forduló posztkommunista államok esetében sokkal inkább, mint a volt szovjet tagköztársaságokban. Országspecifikus jellemzőként a gazdasági beágyazottság két dimenzióját érdemes elkülönítenünk: az FDI-függőséget, ami a külföldi működő tőke adott gazdaságon belüli alapvető szerepére utal, és az exportfüggőséget, ami az (elsősorban nyersanyag-) exportból származó bevételek szükségessége a nemzetgazdaság stabilitásához. Az exportfüggő patronális autokráciák számára, mint Azerbajdzsán, Kazahsztán vagy Oroszország, ez a tényező lehet rezsimstabilizáló és -destabilizáló elem is. Egyfelől komoly kitettséget jelent a nemzetközi piacok ingadozásainak az elosztható járadékok kapcsán, másfelől viszont

létrehozhatja a fent említett aszimmetrikus függő helyzeteket is. Az FDI-függőség egy olyan rendszer számára, mint a magyar, nagy rendszerromboló potenciállal bír, hiszen olyan gazdasági aktorok meghatározó tömegét jelenti, akiket – részint mobilitásuk, részint pedig a csúcspatrónus politikai elérésén kívül az egy központú patronális hálóba bezsarolni. A csúcspatrónus érdeke, hogy ellenérdekeltté tegye a multinacionális cégeket abban, hogy autonóm erőforrásaikkal egy váltást támogassanak. Orbán a multik pacifikálását azok kooptálásával érte el (81-es pont), s bár ezen szereplők így erős üzleti csoportként tudnak Magyarországon lobbizni (60-as pont), a patronális háló alapvető működését nem kérdőjelezi meg. Mi több, hozzájárulnak a rendszer – hazai gazdasági és európai szintű politikai – stabilitásához.

113. A patronális rendszerek a járadékelosztás kiterjedt hálózatain alapulnak (78-as pont), azonban különböző országokban eltérnek a járadékok anyagi forrásai. A patronális autokráciák egy része természeti erőforrásokból szerez elosztható jövedelmet, mint Oroszország és Azerbajdzsán; más országoknál, mint Magyarország, az olajjövödelmeket nemzetközi transzferek, köztük az európai uniós fejlesztési források helyettesítik. Sajátos források a pénzügyi rendszer fogadott politikai családhoz tartozó részei (tranzitállamosítással átvett, a vállalatbirodalmat hitelekkel ellátó magánbankok, a Magyar Nemzeti Bank kötvényprogramja és diszkrecionálisan elosztható profitja stb.), valamint forrás természetesen az ál-

lami költségvetés is. A hagyományos makroökonómiai megközelítésben a költségvetési deficit lefaragása vagy az adóbevételek növelése a fekete- és szürkegazdaság visszaszorítása révén mind a gazdaság egészséges működése felé mutatnak. Ha azonban felmondjuk az állam segítőkészségéről szóló axiómát (74-es pont), akkor azt látjuk, hogy a kvv-szektor „fehéredése” egy „elsötétetett” maffiaállam költségvetését hízalja, a jövedelmek elosztása felett pedig a csúcspatrónus – a költségvetési kontrollok leépítése, valamint a közbeszerzési rendszer átalakítása és fentről lefelé történő rendszerszerű befolyásolása révén – diszkrecionális alapon rendelkezhet.

114. A maffiaállam vezetője nem „kóbor”, hanem „letelepedett bandita” (*stationary bandit*): nem egyszerűen rabol, majd továbbáll, hanem folyamatos lerablások sorozatára rendezi be a rendszerét. Emiatt ügyelnie kell, hogy a rezsim fennmaradjon, és őt magát se mozdítsák el a hatalomból (64-es pont). Ez vezet át bennünket a rezsim- és országspecifikus vonásokon túli harmadik és negyedik csoporthoz. A harmadik csoportot a közpolitika-specifikus vonások teszik ki, amelyek utalhatnak részint az egyes szakpolitikák konkrét tartalmára (az oktatási vagy egészségügyi rendszer sajátosságai, konkrét gazdaságpolitikai intézkedések, országspecifikus jellemzőkhöz kapcsolódó – például lusztrációs vagy nyelvtörvények stb.), részint pedig a szakmai elemzések tárgyát képező adatokra, mint a GDP-növekedés, jövedelemszint, várható élettartam stb. Az előbbiekre már utaltunk a 66-os pontban, az utóbbiak pedig egy patronális autok-

rácia számára csak annyiban számítanak, amennyiben hozzájárulnak a rezsim fenntartásához és stabilizációjához. Ugyancsak ebből a szemszögből érdemes átgondolni az elemzés szintjén elkülönített vonások utolsó csoportját, a korszakspecifikus vonásokat is. Természetesen egy bizonyos szinten minden – maga a rendszer is – az adott korszak terméke: patronális demokráciák és autokráciák a régióinkban a rendszerváltás után, az elmúlt három évtizedben jelentek meg. Azonban a vonások korábbi csoportjaitól világosan elválnak olyan, adott korszakban felmerülő tényezők, mint a rövid távú vagy ciklikus válságok (pl. járvány, háború, gazdasági válság), valamint a hosszabb távú hatást kifejtő kihívások (pl. digitális forradalom, klímaváltozás). Mindezek különféle korlátokat jelentenek a rezsim működése számára, amelyekből persze képesek lehetnek lehetőséget is kovácsolni, mint Orbán a koronavírus-járvány kapcsán hozott hatalmi és vagyonosodási lépésekkel. Világos korlátot egyedül a masszív társadalmi ellenkezés jelent: a kockázatok minimalizálására a hatalomnak folyamatosan mérnie kell, hogy elért-e a szabad véleménynyilvánítás és a szabad választás lehetőségének visszavétele, intézményi manipulálása egy olyan szintet, amely biztosítja, hogy a választói akarat ne tudja kibillenteni a hatalmából a terjeszkedő maffiaállamot.

A maffiaállam fenntarthatósága: védekező mechanizmusok és a váltás esélyei

115. Egy rendszer demokráciából patronális autokráciába való átmenetét három lépésbe szakaszol-

hatjuk aszerint, hogy a demokrácia mely védekező mechanizmusait bontják le és semlegesítik. Ezek közé a mechanizmusok közé tartozik a hatalmi ágak szétválasztása, amely a teljhatalom elejét véve garantálja a rendszer plurális jellegét, valamint a civil társadalom négy autonómiája. „Civil társadalom” alatt nem pusztán az NGO-k autonómiáját értjük, hanem ide tartozik még a különböző szereplők eltérő üzeneteit közvetíteni tudó média autonómiája, az államtól, illetve az uralmi elitől független forrásokat biztosítani tudó vállalkozók autonómiája, valamint az állampolgári jogaikkal élni tudó polgárok autonómiája is. Amennyiben a védelmi mechanizmusok egyikét sem törték meg át, csak az erre vonatkozó szándék van meg, autokratikus kísérletről beszélünk. Ha sikerül az autokratikus szándékú szereplőnek politikai monopóliumra (pl. alkotmányozó többségre) szert tennie, és ennek segítségével a hatalmi ágak szétválasztását *de facto* felszámolják, akkor bekövetkezett az autokratikus áttörés. Ha pedig az áttörést követően már azok a társadalmi autonómiák is felszámolódnak, amelyek talaról kinőhetne egy komoly kihívást jelentő alternatíva, akkor beszélhetünk autokratikus stabilizációról.

116. A patronális autokrácia fenntarthatósága saját védelmi mechanizmusai erejétől függ. Ezek közé tartozik kézenfekvő módon az autokratikus stabilizáció, a civil társadalom autonómiájának megtörése vagy semlegesítése is az egy központú patronális háló kiterjesztése révén. Azonban a csúcspatrónusnak saját hálóján belül is biztosítania kell a stabilitást. Egyfelől biztosítania kell

a fogadott politikai családon belüli kikezdehetlenségét: nem szabad hagynia, hogy legyen alatta egy egyértelmű „második ember”, aki kézenfekvő módon váltaná őt az esetleges távozása esetén, valamint világossá kell tennie, hogy képes és hajlandó is az illojalitást büntetni (52-es pont). Másfelől a csúcspatrónus, bár országos szinten a hatalmi ágak szétválasztását felszámolja, a fogadott családon belül a hatalmi erőforrásokat világosan szétválasztja. Amikor Orbán lecsapott Lázár János miniszterelnökséget vezető miniszter és Spéder Zoltán oligarcha fogadott családon belüli összefogására, annak oka elsősorban – a média és végrehajtó hatalom kombinálásával – a hatalmi erőforrások új, alternatív erőközpont létrejöttével fenyegető egyesítése volt. Hazánkban ebből a szempontból csupán egy valódi anomália volt, Simicska Lajos személyében, akit illojalitása végett azonban már megfosztottak hatalmi erőforrásaitól, és azokat új, kvázi „profilisztza” oligarchák között osztották szét. Mészáros Lőrincnek a gazdaság minden szegmensére kiterjedő (és egyre hízó) profilja pedig csak azért lehetséges, mert ő maga Orbán Viktor: nem autonóm oligarcha, hanem a legfőbb poligarcha gazdasági strómanja.

117. A patronális autokráciák akkor bomlanak fel, ha az előző pontban említett tényezők valamelyike hiányzik vagy sérül. Az autokratikus stabilizáció hiánya tette lehetővé Örményországban, hogy az országot egy évtizedig uraló autokratikus rendszert leváltssa az ez alatt az idő alatt felnőtt és hálózatosodott ellenzék 2018-as bársonyos forradalma. Henry Hale úttörő elemzése szerint a csúcspatrónussal szembeni várakoz-

zások is elengedhetetlen szerepet játszanak: ha a fogadott politikai család tagjai úgy látják, hogy a csúcspatrónus nem tudja az illojális viselkedést diszkrecionális alapon büntetni, az uralmi elit kulcsfigurái elkezdhetnek elpártolni tőle, alternatív patronális hálókat hozva létre. Ez a Hale által „bénakacsa-szindrómának” nevezett jelenség gyakran kapcsolódik kiélezett választási helyzetekhez, valamint a csúcspatrónust olyan, egyedi módon gúzsba kötő tényezőkhöz, mint egy háború (106-os pont) vagy saját előrehaladott életkora. Az öröklés problémáját a térség patronális autokráciái különféle módokon oldották meg, a csúcspatrónus által kinevezett örököstől (Azerbajdzsán) a csúcspatrónus fokozatos visszavonulását lehetővé tevő intézményi változtatásokon át (Kazahsztán) az egypiramisos patronális hálót kitevő klánok új vezetőt választó paktumáig (Üzbegisztán).

118. A váltás esélyei Magyarországon az adott intézményrendszeren belül korlátozottak. Bár az önkormányzatokban elért ellenzéki sikerek, az előválasztás, illetve a Fidesz centrális pozíciója révén kialakított háromosztatú politika tér megszűnése a váltás irányába mutat, továbbra is fennállnak olyan nehézségek, mint az aránytalan, manipulatív és csalást lehetővé tevő választási rendszer, a hatalommal szembeni ellenállás társadalmi tradícióinak hiánya, a dominált médiatér, valamint – nem utolsósorban – „az erős kötések ereje”, azaz a társadalom széles rétegeire kiterjedő patrónus-kliens viszonyokból fakadó függőségi helyzetek anyagi és szociálpszichológiai vetületei. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy még egy esetleges váltás

esetén is – amennyiben az jogfolytonos – megmarad a kulcspozíciókat, így az ügyészség és az ÁSZ vezetését elfoglaló politikai strómanok mandátuma, nem beszélve arról a vagyontól és cégbirodalomtól, amely – lévén a rezsim fő döntéshozó szerve nem a párt – formailag sem a párt és nem is az állam nevében van, hanem magánszereplők tulajdonában. Egy kormányváltás esetén csak a formális hatalom cserél gazdát, az informális háló fennmaradhat, amely túlélésének esélyeit a belső szereplők Orbánhoz való lojalitása mellett az újonnan alakult kormány intézkedései és határozottsága, választók és elitszereplők számára mutatott perspektivikussága is befolyásolja.

119. A demokratikus áttörés, azaz a hatalommegosztás intézményeinek és ezáltal a pluralizmusnak a feltámasztása az autokratikus stabilizáció fokától függően történhet választás útján vagy nem választás útján. Grúziában a nem-patronális, hanem konzervatív irányba mutató autokráciát választásos úton győzték le, Moldovában viszont láttunk arra is példát, hogy a vesztes csúcspatrónus vesztegetéssel egyszerűen „felvásárolt” annyi parlamenti képviselőt, amennyi a többségéhez kellett. Mindazonáltal a posztkommunista régió sikeres váltásai arról tanúskodnak, hogy – bármilyen körülmény tette is történelmivé az adott helyzetet – szükség volt egy olyan ellenzékre, amely kormánykritikai paradigma helyett rendszerkritikai paradigmát képviselt. Ez a paradigma négy részből áll: (1) az autokratikus rendszert támadja, és nem a „kormányt”, annak egyes minisztereit vagy intézkedéseit; (2) nem a hatalom által deklarált szakpolitikai elveket kriti-

zálja, hanem a hatalom- és vagyonfelhalmozás tényleges folyamatait; (3) a pártok stratégái és a tömegek egyaránt a „demokrata ellenzék” és az „önkéntes rendszert” között látják a politika meghatározó törésvonalát; és (4) a civil társadalom fent említett szereplői is az ellenzék mellé állnak az egy központú elittel szemben, a demokrácia plurális rendjének helyreállítása érdekében.

120. A posztkommunista régió kormány- és rendszerváltásainak legfőbb tanulsága, hogy egy váltás nem jelent automatikusan antipatronális átalakulást is. Esterházy Péter a *Búcsúszimfónia* című komédiájában erről csak annyit mond, hogy „Elmentek az oroszok, mi meg itt maradtunk”. Azonban, mivel Magyarország a nyugati keresztény civi-

lizációhoz tartozik, a társadalomban kevésbé vannak jelen a szférák szét nem választásából fakadó informális normák, mint a posztszovjet társadalmakban. Ezért tudott '89 után hazánkban kialakulni és csaknem egy évtizedig működni egy liberális demokrácia. A magyar maffiaállam utáni idők kérdése, hogy szétesik-e az Orbán Viktor által vezetett informális patronális háló, illetve hogy lesznek-e mások, akik új hálókat hoznak létre a korábban a társadalom különböző szintjein meggyökeresedő patronalizmus romjain. Ami biztos, hogy a patronális hálók és rendszerek jellemzőinek és működési logikájának megértése nélkül nem lehetséges megtörni azok rendszer-meghatározó erejét – sem most, sem pedig a jövőben.

Szerzőink könyvei

